

О. В. Русіна (Київ)

Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст.

Процес відтворення московськими володарями політичної єдності східного слов'янства розтягнувся на кілька століть. Основний масив великоруських земель був об'єднаний у складі Московської держави в останні десятиліття XV ст., коли Іван III ліквідував самостійність Великого Новгорода та Твері. Наслідком цих подій стали зміни в титулатурі великого князя московського — із середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе «государем и великим князем всея Руси»*, що не тільки піддавало підсумки його політичної діяльності, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими («руськими», за тогочасною лексикою) землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їх правлячі кола, про що свідчить дипломатична документація початку 90-х рр. XV ст. Саме тоді під час переговорів між великим князем литовським Олександром і послами Івана III останній вперше у практиці московсько-литовських взаємин був названий «государем всеа Русии» (січень 1493 р.), що, як і передбачав Іван III, викликало рішучий протест з литовського боку: «..Наперед того отець его, да и он ко отцу государя нашего так не приказывал, ни предки их к предкам государя нашего так не приказывали». Роз'яснення надійшли лише за півроку: «Государь наш к вашему государю в своем листу.. новины некоторые не вставил: чем его Бог подаровал, от дед и от прадед, от начиля, правой есть уроженой государь всеа Русии»¹. Розгорнуто ці загальноруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиріччям пізніше, у 1503—1504 рр., коли Олександру (котрий на той час став і правителем Польщі) та його брату Владиславу Угорському прямо заявили, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «кои, — за словами Івана III, — ныне за нами»; при цьому останній, покликавшись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: «своей отчины всее доставати»².

У спеціальній літературі слішно зазначалося, що апелювання до патрімоніального права при вирішенні Москвою зовнішньополітичних заходів на межі XV—XVI ст. не було новаційним: кількома десятиріччями раніше воно вже використовувалося для ідеологічного забезпечення приєднання Новгорода³. Однак і досі науковці не звернули увагу на пряму текстуально-смислову спорідненість заяв Івана III з давньоруськими літописними сюжетами, пов'язаними із специфічним статусом Києва як спільнотою «отчини» Рюриковичів, що на її всі відгалуження цього роду мали формально рівні права. Досить порівняти твердження Івана III про те, що «вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные города, которые он (Олександр Казимирович. — О.Р.) за собою держит к Литовской земле, з Божьей волею, из старины, от наших працьодителей наша отчина... , а их отчина — Лятская земля да Литовская» (1504 р.)⁴, з літописним оповіданням про конфлікт між смоленськими Ростиславичами (нащадками Володимира Мономаха, що ними були, як відомо, й московські князі) та чернігівськими Ольговичами, в якому перші вимагали від других «не искати отчины нашей Кыева и Смоленска под нами, и под нашими детми, и подо всем нашим Володимеримъ племенемъ», а ті, у свою чергу, обстоювали традиційний статус Києва як загальнородової «отчини», наголошуячи на тому, що вони «ни оугре, ни ляхове, но единого деда есмы вноуцы» (1195 р.)⁵. Ще раніше, у 1174 р., цію ж формулою («Я не оугрин, ни лях, но одного деда есмы внучи») обґрутував свої права на Київ Святослав Всеvolodovich⁶; під 1151 р. у Лаврентіївському літопису зафіксоване твердження Ізяслава Мстиславича: «Мне отчины нету в Вугрех, ни в Лесах, токмо в Русстей земли»⁷. Отже, очевидно, що проглашувані Іваном III

погляди на співвідношення між державними та етнічними кордонами, як глибоко архаїчні за своєю природою, не можуть розглядатися як продукт суспільно-політичної думки початку XVI ст.⁸. Тогочасна московська патримоніальна концепція сформувалася не через наступність ідей, а шляхом перенесення уявлень XII ст. до нового історичного контексту, і тому сприймається науковцями як нерозроблено⁹.

З іншого боку, в історіографії, як правило, ігнорується історична обумовленість московського патримоніалізму тим, що на східнослов'янських землях ВКЛ і Польщі не існувало безперервної державної та династичної традиції чи, принаймні, елітарних груп, котрі б прокламували своє походження від Рюрика та Володимира Святославича. Не випадково ж на Люблинському сеймі 1569 р. представники литовської сторони, обстоюючи свої права на Волинь, відзначали, що «Волинська земля населена тільки народом литовським і руським та княжатами Олельковичами, Ольгердовичами, Наримунтовичами й Корибутовичами»¹⁰, тобто лише князями литовського походження, Гедиміновичами. І хоча, наприклад, нащадки Михайла Чернігівського — здріблі князівські роди, котрі правили у верхів'ях Оки, цілком усвідомлювали своє династичне походження**, горизонт їх політичних інтересів обмежувався кордонами власних мікрокопічних володінь. Крім того, наприкінці XV ст. верховські землі б'війшли до складу Московської держави, володар якої заявляв, що спадкоємцем Рюрика є «един род тех великих князей, прежде киевских, до великого князя Дмитрея Юрьевича Всеvoloda Владимировского**», а от того великого князя да иже и до мене (Івана III. — О.Р.) род их»¹¹.

Немаловажно, що до цього роду належали дві князівські фамілії — Шем'ячичі та Можайські, котрі після поразки у феодальній війні другої четверті XV ст. втекли до Литви і отримали від Казимира Ягеллончика величезні вотчини на Сіверщині. Наприкінці XV ст. стосунки між ними та Вільно помітно погіршилися, свідченням чого є зафіксоване у документах бажання наступника Казимира, великого князя литовського Олександра, «отпустити их из своего панства»¹². При сучасному стані джерельної бази важко судити, в чому полагала сутність цих протиріч¹³, однак, безперечно, не заслуговує на довіру офіційна версія московського двору про утиски «українних» князів на конфесійному ґрунті — «великую нужу о греческом законе», котра нібито змусила їх шукати захисту в 'Івана III'¹⁴. Гадаємо, близьче до істини версія «Хроніки Биховця»¹⁵, згідно з якою прагнення великого князя московського утверджити свою владу в суміжному з Московщиною регіоні¹⁶ змусило його відмовитися від традиційно ворожої політики щодо нащадків найлютіших ворогів батька, Василія II¹⁷, і розпочати з цими провідними представниками Сіверської землі таемні переговори, що завершилися укладенням угоди про їх перехід на службу до Івана III. Крім цього, сіверським князям могли бути обіцяні (як твердить «Хроніка Биховця») «многие города и волости»; з іншого боку, вони, очевидно, мали надію перетворити свої володіння на безумовні. Посилання ж на релігійні утиски давало можливість московському князю порушити умови «вечного докончания» з Олександром (1494 р.), за яким не дозволялося приймати «служилых» князів з їх землями, і в квітні 1500 р. Іван III взяв «в службу и с вотчиной» Семена Можайського і Василія Шем'ячича, володарів Чернігова, Гомеля, Стародуба, Новгорода-Сіверського і Рильська. Тим самим визначилася доля всієї Сіверської землі, котра в 1500 р. фактично увійшла до складу Московської держави.

Успіхи Івана III були значною мірою зумовлені сприятливою зовнішньополітичною ситуацією. Щоправда, Молдавія, традиційний союзник Московщини, не змогла надати їй дійової допомоги. Проте досить ефективним був союз із кримським ханом: син Менглі-Гірея Ахмат-Гірей протягом 1500 р. здійснив два спустошливі набіги на територію Литовської держави. В походах московських військ узяли участь й казанські царевичі; зокрема, загони Мухаммед-Еміна у серпні 1500 р. допомагали здобути Путивль¹⁸.

У літературі «найміцнішою із антиягеллонських коаліцій» названо «стихійний союз західноруського населення Великого князівства Литовського з могутньою Російською державою», на який остання й спирається у процесі «збирання» давньоруських земель¹⁹. Ця точка зору, як і уявлення про мирний і добровільний характер приєдання Сіверської землі до Московщини²⁰, потребує певних коректив. Безумовно, московські війська не вели бойових дій на території володінь Можайського та Шем'ячича; однак ті сіверські міста, які перебували під контролем воєвод великого князя литовського, — Путівль, Радогощ, Почеп — чинили їм збройний опір. Єдине літописне свідчення цього збереглось у Типографському літописі, де зафіксовано, що московські воєводи на Сіверщині «многые грады, и власти, и села поплениша, а людей многих мечю и огневи предаша, а иных в плен поведоша»²¹. Звістка про спалення Путівля міститься у по-сланні Олександра до Менглі-Гірея (листопад 1500 р.)²². Заслуговує на увагу і той факт, що частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путівля, Чернігова у 1500 р. назавжди покинула свої «отчизны земли», свідченням чого є акти Литовської Метрики, які досі не залучалися до характеристики даних подій. Серед них слід, насамперед, згадати «Пам'ять» 1527 р., складену шляхом опитування населення, яке залишило Сіверщину після 1500 р., — тих, «хто на тон земли жив»²³. Чимало вихідців із Сіверської землі згадується в «Попису» дворян Великого князівства Литовського (бл. 1509 р.)²⁴ і в перепису литовського війська 1528 р.²⁵. У 1-ї, 8-ї та 12-ї книгах записів зафіксовані, крім різних «данин», земельні пожалування брянцям і путівльцям, котрими вони могли розпоряджатися до «очищення» їх володінь від неприятеля²⁶.

Однак нікому з них не судилося дочекатися цього «очищення» — протягом кількох московсько-литовських війн першої половини XVI ст. московським правителям в основному вдалося утримати свої позиції на Сіверщині. Територіальні втрати Москви були мінімальними: у 1508 р. Литви повернуто Любеч, а в 1537 р. — Гомель. Однак, навіть визнавши de jure перехід сіверських земель до складу Московщини (1508 р.), литовські правлячі кола не втрачали надію домогтися того, щоб «тот край... к рукам господарским пришол и так был захован, яко был за славное памяти короля его милости Казимира»²⁷. До цього їх закликали й представники сусідньої з Сіверчиною Київської землі; зокрема, відомі скарги депутатії киян до Сигізмунда I на шкоди, завдані їм втратою Путівля, що перебував в адміністративній залежності від Києва²⁸. В цілому ж питання про Сіверщину залишалося одним з найболячіших у російсько-литовських міждержавних взаєминах протягом усього XVI ст.

Характерно, що відстоюючи свої права на цей регіон, литовські офіційні кола також широко використовували аргумент «отчинності», цілком виправданий з огляду на майже півторастолітнє перебування Сіверської землі у складі Великого князівства Литовського. З московського боку, в свою чергу, лунали звинувачення, що литовські князі оволоділи Сіверчиною, як і іншими давньоруськими землями, «израдою»²⁹.

Паралельно московські володарі продовжували наполягати на своїх правах на всю загальноруську «отчину»; при цьому незалежно від того, наскільки точно окреслювалися її територіальні межі, центральним об'єктом претензій залишався Київ, що, безумовно, визначалося не його реальною політичною вагою³⁰ і, очевидно, навіть не харизматичним статусом «главы всем градовом руским»³¹. За слушним спостереженням одного з учасників Люблінського сейму, московський цар намагався оволодіти Києвом як «колишнюю столицею Русі»³² — адже, за словами Івана IV, за його предків «и Вилна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву»³³. Орієнтацією на традицію, на «давнину» пояснюється і той факт, що за укладеною 1490 р. угодою з цесарем Максиміліаном, котра являла собою перший конкретний крок Москви на шляху боротьби за південноруські землі, той мав допомогти Івану III в опануванні «великого княжества Київського»³⁴, хоч, як відомо, князівська

традиція у Києві остаточно перервалася за 20 років до цього і Київську землю було перетворено на воєводство.

Династичним претензіям московських володарів литовська сторона намагалася протиставити право завоювання («право меч»), що цілком визнавалося як історико-юридичний аргумент. Не випадково в білорусько-литовських літописах широкої редакції, які побачили світ у першій половині XVI ст. (що їх відрізняє від літописів короткої редакції середини XV ст. наявність обширного легендарного вступу, де йдеться про початки історії Литви), з'являється квазіісторичний переказ про завоювання Київщини та інших південноруських земель Гедиміном³⁵, а також про те, що з приходом литовців на Русь завдяки їх воєнним звитягам було припинено сплату данини татарам, котра «хоживала» за їх «предков» — руських князів³⁶ (хоча, як відомо, встановлення литовської зверхності спочатку зовсім не означало ліквідації залежності від Орди). Мотив захисту південноруських земель від «скифів» литовськими князями фігурує і в матеріалах Люблінського сейму, на якому литовці марно намагалися відстояти свої права на інкорпоровані Польщею Волинь, Брацлавщину і Київщину³⁷. Характерно, що самій цій інкорпорації був наданий характер реституції, тобто повернення, возз'єднання, оскільки, за твердженнями польських політиків, Русь здавна належала Короні: «Вся Руська земля в давні часи була приєднана до Корони Польської — частково була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних ленних княжат»³⁸. Цілком очевидно, що ця реституційна теорія являла собою своєрідну антitezу московським претензіям на давньоруську територіально-політичну спадщину.

Закінчуочи розгляд питання про ідеологічну боротьбу навколо українських земель у XVI ст., слід відзначити, що єдиним територіальним здобутком Москви у цьому регіоні протягом даного століття залишалася Сіверщина. Спроби розіграти конфесійну карту, копіюючи ситуацію 1500 р. під час повстання Михайла Глинського, котрий пошириав чутки про те, що скоро всю Литовську Русь «мають хрестити в лядскую веру»³⁹, не мали успіху. Не вдалося й шляхом «будованя замков при Днепре» створити опорні пункти для московської експансії на пустинному в ті часи Лівобережжі. Найбільш результативними були, здається, спроби налагодження політичного співробітництва з низовим козацтвом, які дали плоди в наступному столітті.

В цілому питання про місце українських земель у зовнішній політиці Московської держави в XVI ст. (передусім, завдяки доброму стану схоронності тогочасного дипломатичного листування) піддається вирішенню і значною мірою вже розв'язане. Труднощі виникають, коли йдеться про українські землі як об'єкт внутрішньої політики, тобто про Сіверщину в складі Московської держави.

Щоправда, цей регіон, виходячи із сучасних реалій, важко вважати українським, оскільки сіверськими в XVI—XVII ст. вважалися не тільки Чернігів, Путівль, Любеч, Новгород-Сіверський, а й Брянськ, Стародуб, Рильськ, Гомель⁴⁰. Саме ж його населення виступає в джерелах XVI ст. як етнографічно однорідне, під назвою сіврюків, ареал розселення яких збігається з територією сіверян Начального літопису. Очевидно, саме ця етнографічна самобутність і визначила виділення даного регіону в особливу історико-географічну область, оскільки як до, так і після XVI ст. єдність Сіверської землі не підкріплювалася ніякими політико-адміністративними інститутами.

Не становила вона адміністративного цілого і в період II перебування в складі Російської держави⁴¹. Територію Сіверщини було поділено на повіти на чолі з воєводами⁴², котрі заступили місцевих князів, чиї володіння, за визначенням О. О. Зіміна⁴³, являли собою щось середнє між уділами родичів великого князя московського і вотчинами служилих князів. Ці володіння ліквідувалися на межі 10—20-х рр. XVI ст. після того, як помер Василій Стародубський і було ув'язнено Василія Шем'ячу. Останнього, як відомо, звинуватили у зраді, однак, можливо, звинувачення

було фальшивим і, висуваючи його, Василій III, згідно з версією Герберштейна⁴⁴, прагнув усунути з політичної арени цього впливового князя (з яким, зокрема, безпосередньо контактував кримський хан).

На особливий інтерес заслуговує політика, що здійснювалася на Сіверщині щодо православної церкви, захист інтересів якої декларували московські володарі на межі XV—XVI ст. Нам відомо кілька жалуваних грамот місцевим монастирям (путівльському Молчинському, брянському Свенському, новгород-сіверському Спасо-Преображенському), котрі сягають 50-х рр. XVI — початку XVII ст., з докладним описом їх вотчин⁴⁵. Однак, що цікавіше, московські правителі опікувались і земельними інтересами зарубіжних — київських — монастирів, насамперед Печерського.

Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти Сигізмунда I з дозволом на відновлення збирання печерськими ченцями «за границею», тобто на території Московської держави, данини, що «с давных часов хоживала з украинных северских городов, с Стародуба и з Новгородка, к тому монастырю» (надходження цього «стародавнього доходу и пожитку монастыра Печерского» припинилося з включенням Сіверщини до складу Російської держави)⁴⁶. Одержані ченцями дозвіл «по дань до Москвы посылати» у 1571 р., після інкорпорації Київщини Кореною, був затверджений на прохання печерського архімандрита Іларіона Пясочинського Сигізмундом-Августом⁴⁷, однак за умов Лівонської війни (1558—1583 рр.) виплата данини фактично припинилася. Коли ж 1583 р. архімандрит Мелетій (Хребтович) звернувся до Івана IV з проханням про І надходження «по прежнему преданью и обычая», з'ясувалося, що «старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать того не могли»; отже, думному дяку Андрію Щелкалову було наказано «послать сыскать в те города северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастыре наша милостию давана»⁴⁸. Іван IV пообіцяв архімандриту після «сыску» видати «о той милостине указ свой», та смерть царя стала цьому на перешкоді.

Наведений актовий матеріал переконливо свідчить, що в усіх цих випадках йшлося не про пожертви (як, наприклад, вважав, П. Г. Клепатський)⁴⁹, а про регулярну данину Печерському монастирю; правда, щодо походження і природи цієї данини в джерелах XV—XVI ст. немає жодної інформації. Єдиний натяк на існування певного зв'язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній фігурує разом з його «пределами» — київським Микільсько-Пустинським монастирем і «трема монастыры Северское земли, черниговский, бранский и Новгородка Сиверского»⁵⁰. Втім, даний документ, хоч інколи і розглядається в літературі як автентичний⁵¹, є фальсифікатом початку 90-х рр. XVI ст., в якому відбилися історичні реалії цього часу, — передусім намагання архімандрита Печерського монастиря підкорити своїй владі сусідній Пустинський монастир (див. королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із забороною «без жадного права, над привилея и волность их, надания и фундуши ...монастыриу Пустинскому надание... в повинность владзи и послушенства своего их мети»⁵²), а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви і спроби офіційних кіл Польсько-Литовської держави довести свої історичні права на цю територію.

З'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дають змогу документи XVII ст. з фонду Посольського приказу. У справі про приїзд до Москви ченців Печерського монастиря в 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно з якою 1586 р. цар разом з іншими грошовими сумами надіслав архімандриту Мелетію «50 рублей за оброк, что шло в Печерской монастыре с тех сел, которые были за монастырем в гостударевых в северских городех»⁵³. Знята тоді ж копія даної грамоти че́рез розпорощення архівних фондів опинилася у складі іншої справи; однак і вона є доступною для дослідників⁵⁴.

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгорода-Сіверського і

Стародуба. Можна з певною обережністю припустити, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (рід яких, до речі, фігурує у печерському пом'яніку)⁵⁵ і Шем'ячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли даними містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори: існує грамота Сигізмунда I від 1509 р. на право щорічного виїзду до Московщини священиків церкви св. Миколи в Орші для збирання данини із «земель бортних» у Гомелі, що їх було надано церкві князем Семеном Можайським⁵⁶, князь Василь Іванович Шем'ячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя в Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця і Афанасія Олександровського⁵⁷. Втім, за відсутністю актів цих дарувань і згадок про них у джерелах дане припущення залишається у сфері гіпотез — адже відомості про печерські маєтності сягають 2-ї половини XI ст.⁵⁸.

Як би там не було, фактом є те, що у XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря; у XVI ст., з включенням Сіверської землі до складу Московської держави, монастир зберіг права на ці маєтності, котрі, таким чином, набрали інтерполітичного характеру⁵⁹. При цьому йшлося не про поодиноке явище, що, крім наведеного епізоду з оршинськими священиками, засвідчує факт звернення до царя Михайла Федоровича в 1640 р. ігумена київського Микільсько-Пустинського монастиря, котрий нагадав у своїй грамоті, що «от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путівльском некоторые отчины и земли на тот святый Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны суть, с которых за войною и посямест ничто не приходит обители нашей; и сего ради молим величества царствия твоего, пресветлый царю государю, благоизволи любо той отчине и земле где к монастырю нашему Пустынскому, по прежних царей и государей грамотах, прилучити и через многие лета задержанья, по своей благости царской, повели отдать или в то место царским своим жалованьем нас, богомольцев своих, ущедрити»⁶⁰.

На підтвердження своїх прав монастир представив «жалованную грамоту великого князя Василья Ивановича 7019 (1510/1511 — О. Р.) году, какова дана в киевской Николской Пустынской монастыре игумекну Макарию с братьем на вотчинную землю в Новгородцком уезде Северском да в Путівльском уезде во многих местех»⁶¹. Грамота, на жаль, не збереглася, але в давньому, 1673 р., опису архіву Посольського приказу II згадано (хоч і помилково) як «жалованную грамоту великого князя Василья Ивановича Николского Путівльского (О) монастыря игумена Макарию з братьем на землю и на угодья в Путівльском уезде 7019 году»⁶². Про те, що у першій половині XVI ст. монастир мав можливість збирати данину зі своїх сіверських маєтностей, свідчить грамота Сигізмунда I київському воєводі Андрію Немировичу, виявлена нами у фондах Інституту рукописів ЦНБ НАН України: «Присылали к нам игумен и все старцы монастыря святого Николы с Киева, челом бывши о том, што ж которая дань здавна ходит до того монастыря Пустынского с Путівля и з Новагородка Сиверского; ино деи тыми разы оттоль к ним присылают, хотячи им тую дань выдавать; нижли они без дозволенья нашего не смели по тую дань за границу там посылати и били нам чолом, абыхмо им того дозволили. А про то абы твоя милость по тую дань к Путівлю и к Новугородку Сиверскому им посылати не заборонял» (1528 р.)⁶³.

Втім, наприкінці XVI ст., за часів Федора Іоанновича, монастирю було «отказано в вотчинной земле, что была вотчинная земля за тем Николским монастырем в Путівле и в Новегородке»⁶⁴. Можливо, тоді ж втратив свої сіверські маєтності й Печерський монастир; принаймні, їх немає у реєстрі його земельних володінь, укладеному 1593 р., де зафіксовано навіть права на «dan miodowu z sioll hosudarskich»⁶⁵. Очевидно, з 1586 р. цей монастир почав отримувати «за оброк» регулярну царську субсидію: наданою того року грамотою гарантувався вільний проїзд печенських ченців до Москви за «милостинею» у 1588 р.⁶⁶. Це й створило прецедент, на підставі якого монастир наполягав на своїх правах на цю, компен-

саційну за своєю природою, «милостиню» у 2-ій чверті XVII ст., коли Сіверщина опинилася у складі Речі Посполитої. Таким чином, ходіння київських ченців до Московщини у XVII ст. спиралися на традицію попередніх часів, коли місцеві правителі виділяли належну їм сіверську данину — що, безумовно, зміцнювало позиції Москви у середовищі православного духовенства.

Слід звернути увагу і на той факт, що знаходження Сіверщини у складі Російської держави позначилося на демографічних та етнічних процесах у цьому регіоні. Щоправда, тут не практикувалися масові «виводи» місцевого населення, котрі, як відомо, мали місце у новоприєднаних до Москви Новгороді, Пскові, Твері та Смоленську⁶⁷; тривалий час не було тут і широкої роздачі земель «у помістя» вихідцям з Московщини⁶⁸. Однак наприкінці XVI ст. через окраїнне положення і близькість до Кримського ханства Сіверщині (і насамперед Путивльщині)⁶⁹ відводилася важлива роль в організації московської сторожової служби — чим, у свою чергу, було спричинене розміщення тут військово-служилого люду різних категорій. Про масштаби цього розміщення дає змогу судити опублікована Г. М. Анпіловим «отдельная» книга 1594 р.⁷⁰, котра свідчить про те, що з Російської держави на малозаселену Путивльщину виплеснула грандізна міграційна хвиля, яка певною мірою поглинула місцеве населення (не випадково у XVII ст. згадки про сіврюків практично зникають з джерел).

До речі, в процесі розміщення кінних самопальників їм, як правило, роздавали «за пашню» бортні «ухожеї»⁷¹. Бортні дерева високо цінувалися — навіть при виділенні новому володарю «паханых земель» його права обмежувались у такий спосіб: «...лес ему по дуброве хоромной и дровянной сечь у своей пашни про себя, а не на продажу. А бортей и дельного древья, которые вперед в борти пригодятца, того ему не сечь». Це відбиває ту особливість економіки Сіверщини, що її Н. Б. Шеламанова визначила як «більший розвиток промислів — бортництва, рибальства, мисливства — у порівнянні з землеробством»⁷². Втім, ще М. В. Довнар-Запольський зауважив, що «в XVI ст. переважаючим типом господарства тут було не землеробство, а експлуатація ухожаїв»⁷³. Однак лише в наш час цей феномен, «відзначений у літературі, та для XVI ст. погано задокументований», дістав джерельне підтвердження у вигляді московських «обидных списков» 1580—1590-х рр. з переліком шкод, заподіяних польсько-литовською стороною⁷⁴. За спостереженнями Н. В. Шеламанової, «якщо збитки пограбованих литовцями російських поселень у північно-західних і центральних районах визначалися, головним чином, кількістю увезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні ловлі, боброві гони та коні. Населення цих областей у російських дипломатичних документах взагалі звалося «бортниками»; його повинності обчислювалися «медвяним оброком»⁷⁵.

Продукти бортництва мали стабільний попит на ринках Московщини, де, за свідченням Д. Флетчера, Сіверська земля виступала як один з головних постачальників меду та воску⁷⁶. Отже, у XVI — на початку XVII ст. зберігалася традиційна структура економічної діяльності місцевого населення, успадкована від попередньої, литовської, доби⁷⁷.

Це змушує прислухатися до спостережень К. В. Базилевича, котрий вказував на «відсутність у зовнішній політиці Івана III безпосереднього прагнення до здобування земель для екстенсивного розширення московського землеволодіння»⁷⁸. Тож, очевидно, має рацію Г. Л. Хорошкевич, припускаючи, що в боротьбі за Сіверщину головну роль відігравали інтереси торгівлі — забезпечення вільного пересування московських купців дніпровським шляхом, який з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Волго-Оксіким басейном⁷⁹. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра купецькі каравани йшли «землею або водою», тобто суходолом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів до Києва; тут відкривалися річний та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вверх Десною (судоплавною від верхів'я до устя)⁸⁰ на Новгород-Сіверський (зв'язаний торговими шляхами з Рильським і

Путівлем) та Брянськ, звідки через Бринь, Серенськ, Воротинськ, Калугу, Торусу, Серпухів і Лопасню купці діставалися до Москви⁸¹. У XVI ст. на цій «стародавній і досить второваній дорозі»⁸² на відтинку від Москви до Новгорода-Сіверського були влаштовані так звані «ямы» — станції для переміни коней посланцями царя, які їхали в Крим і Туреччину з дипломатичними й торговими дорученнями; вони також обслуговували послів і торгових представників цих держав.⁸³

Безперечно, відзначенні моменти лише вкрай незначною мірою характеризують політику Московської держави на Сіверщині, що зайвий раз свідчить про необхідність комплексного вивчення даного питання. На сьогодні єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим цій проблематиці, є невеликий і малоінформативний розділ «Сіверська земля» в історико-географічній праці М. М. Тихомирова «Росія у XVI столітті»⁸⁴.

Нерозробленість проблем історичного розвитку Сіверщини у XVI — на початку XVII ст. не в останній чергі є наслідком того, що значну кількість джерел цієї доби ще й досі не введено до наукового обігу. У XIX — на початку XX ст. бурхлива археографічна діяльність київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів практично не поширилася на територію Північного Лівобережжя; що ж до чернігівських краєзнавців, то їх увага була зосереджена на публікації пізніших за часом матеріалів⁸⁵. У радянській археографічній практиці найпомітнішим явищем стало згадане вище видання Г. М. Анпілова.

Зрозуміло, такий стан речей не може задовільнити дослідників. Адже, якщо події політичного життя на Сіверщині реконструюються за літописними даними та дипломатичним листуванням, то вивчення економічних, соціальних і демографічних процесів XVI — початку XVII ст. неможливе без публікації презентативного документального матеріалу — насамперед, писцевих та оброчних книг. Вони, хоча і дійшли до нас у досить незначному обсязі й лише починаючи з 20-х рр. XVII ст.⁸⁶, мають істотний інформаційний потенціал, засвідчений низкою публікацій⁸⁷. Завдяки ним було досліджено особливості господарської діяльності служилого та міського населення Сіверщини; а ось що відбувалось у величезних «починках», які мали на Півночі Лівобережжя монастири, можна лише гадати, виходячи із загальних закономірностей або праць з історії інших регіонів Російської держави⁸⁸. Тому не випадково у спеціальній літературі визнано за перспективний напрям археографічної діяльності обстеження приватних і монастирських фондів Російського державного архіву давніх актів з метою виявлення та публікації відповідних матеріалів⁸⁹.

Безумовний інтерес становить також фонд Посольського приказу, зокрема, документи про розмежування між Російською державою та Річчю Посполитою за умовами Поляновського миру, серед яких чимало поземельних актів XVI ст., у тому числі й з описом монастирських маєтностей. Серед них — найбільш ранній, 1638 р., список грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551 р.), який у 30-ті рр. XVII ст. зберігався у севському Новоспаському монастирі⁹⁰. Ця грамота є підтвердженням двох жалуваних грамот батька Івана IV, Василія III; першу з них, в якій міститься опис монастирської вотчини, ченці пред'явили царю, а друга, за їх словами, згоріла під час татарського нападу на Новгород-Сіверський (очевидно, у 1542 р.). За формуляром грамота є типовою для московської канцелярії першої половини — середини XVI ст.; звертає на себе увагу лише докладний опис монастирських володінь, що зближує її з межовими актами⁹¹.

У фондах Посольського приказу зберігся й список грамоти, виданої монастирю Борисом Годуновим у лютому 1602 р.⁹² За формою вона є виписом з писцевих книг Новгорода-Сіверського 7093 (1584/85) р. і Путівля 7099 (1590/91) р., які не збереглися до нашого часу. Зрозуміло, що вона істотно відрізняється від грамоти Івана IV, хоча й містить опис одних і тих самих угідь. У комплексі ж обидві грамоти дають досить повне уявлення про монастирську власність у середині — наприкінці XVI ст.⁹³.

У формі випису збереглися у фондах Посольського приказу й дані про володіння пущельського Молчинського монастиря⁹⁴. Випис був зроблений з писцевих книг Путівля 7065 (1556/57) р. і став підставою для земельного пожалування Василія Шуйського у липні 1606 р. Цей документ, виявлений на початку 1970-х рр.⁹⁵ і досі не опублікований, не лише містить опис монастирської вотчини, а й дає чітке уявлення про характер і форми її господарської експлуатації; до того ж, він розширює наші знання про тогочасну антропонімію і топонімію регіону, а також про номенклатуру знаків власності на бортних деревах — так званих «зnamen», що вже не раз ставали об'єктом історичних та історико-лінгвістичних досліджень⁹⁶. У комплексі з пізнішими царськими грамотами⁹⁷ цей випис дає можливість простежити поступове зростання маєтностей Молчинського монастиря, котрому протегували такі різні особи, як Лжедмітрій I, Василій Шуйський та Михайло Романов, і який у першій половині XVII ст., за спостереженнями І. М. Міклашевського⁹⁸, перетворився на найвизначнішого з-поміж землевласників південної «україни» Московської держави.

Цікаві наукові знахідки можливі й у фондах Розрядного приказу — зокрема, акти XVI ст., подані разом із родоводами до Розряду представниками служилих родин після скасування місництва у 1682 р. Деякі з цих документів дають змогу реконструювати організацію сторожової служби на Сіверщині та форми місцевого врядування⁹⁹. Безперечно, дослідження цих фондів дасть змогу вписати цікаву сторінку в історію російсько-українських взаємин XVI ст.

* Зауважимо, що питання про те, коли саме й завдяки яким обставинам увійшов до обігу цей титул, і досі є дискусійним. Порівн.: Г р е к о в И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. — М., 1963. — С. 188, 202; К а ш т а н о в С. М. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI в. — М., 1967. — С. 123; К у ч к и н В. А. О времени написания Буслаевской псалтыри // Древнерусское искусство: Рукописная книга. — М., 1972. — С. 223—224; Х о р о ш к е в и ч А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. — М., 1980. — С. 85; З и м и н А. А. Россия на рубеже XV—XVI столетий: Очерки социально-политической истории. — М., 1982. — С. 64, 28; Х о р о ш к е в и ч А. Л. Русь, Россия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков. — М., 1990. — С. 29¹.

¹ Сборник имп. Русского исторического общества. — СПб., 1882. — Т. 35. — С. 81—82, 107 (далі — Сб. РИО).

² Там же. — С. 380, 460; Сб. РИО. — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 457.

³ Маємо на увазі літописну повість «Про новгородців та про владику Феофіла», включену до зводу 1472 р. (Никаноровская летопись // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). — М.; Л., 1962. — Т. 27. — С. 130). Див. з цього приводу: Г о л ь д б е р г А. Л. У истоках московских историко-политических идей XV в. // Труды Отдела древнерусской литературы. — 1969. — Т. 24. — С. 147—150; Peleński J. The Origins of the Official Muscovite Claims to the «Kievan Inheritance» // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol. 1 — N 1. — P. 46—47.

⁴ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 460.

⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Ст. 688—689.

⁶ Там же. — Ст. 578.

⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 1. — Ст. 329.

⁸ Порівн.: Б а з и л е в и ч К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. — М., 1952. — С. 509, 540—541; Ф л о р я Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. — М., 1978. — С. 17—18.

⁹ Peleński J. The Origins. — P. 50. Порівн.: К о п е с з п у F. Geneza uroszezen Iwana III do Rusi Litewskiej // Ateneum Wilenskie. — Wilno, 1925/1926. — S. 254—255. Характерно, що на давньоруській літописній основі в 60-і рр. XVI було сформульовано і московські претензії на «всю Литовську землю» (Ф л о р я Б. Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 320—328).

¹⁰ Diariusz Lubelskiego sejmu unii. Rok 1569 / Druktem ogłosili A. T. Działyński // Zrzutopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego. — Poznań, 1856. — Cz. 3. — S. 133.

^{**} Порівн.: Г а л я т о в с ь к и й І. Скарбница // Г а л я т о в с ь к и й І. Ключ розуміння. — К., 1985. — С. 351.

^{***} Тобто до сина Юрія Долгорукого Всеволода, у хрещенні Дмитра.

^{**} Никаноровская летопись. — С. 130.

¹² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 136.

¹³ До речі, вже в історіографії XVI ст. вони зображувалися в анекдотичному вигляді. Див: S t r u k o w s k i M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Cz. 2. — S. 290—291 (це оповідання майже дослівно відтворено в українському хронографі: Хроника литовская и жмойтская // ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32. — С. 95); Kronika polska Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 2. — S. 885.

¹⁴ У цей період йшлося хіба що про уніатську орієнтацію митрополита Йосифа Болгариновича та пов'язані з цим спроби налагодження контактів з Римом (докладніше див: Б у ч и н с ь к и й Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. 4. — С. 100—136; Кн. 5. — С. 61—87; Кн. 6. — С. 5—53; M o p ć a k I. Florentine Ecumenism in the Kyivan Church: The Theology of Ecumenism Applied to the Individual Church of Kyiv. — Rome, 1987. — Р. 207—270 (з урахуванням критичних зауважень рецензента: Przegląd historyczny. — 1991. — Т. LXXXII. — Zesz. 3—4. — S. 545). Безсумінно, інвективи Івана III з приводу того, що у Литовському державі «жены от мужей и детей от отцов с животы (тут: майном — O. P.) отнимаючи, сильно покщают в римской закон» (Сб. РІО. — Т. 35. — С. 299, 318) були цілком безпідставними.

¹⁵ Хроника Быховца // ПСРЛ. — Т. 32. — С. 166.

¹⁶ Вже у 1493 р. Олександр вимагав, щоб Іван III відмовився від претензій на Чернігів — «ажбы того великий князь навеси отступил» (Акты ЗР. — Т. 1. — № 114. — С. 135).

¹⁷ Порівн.: «А недруга ти, брате, моего, князя Дмитрия Шемяки, не прымати» (договірна грамота Василія II з Казимиром від 31 серпня 1449 р. — Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. (далі: ДДГ). — М.; Л., 1950. — № 53. — С. 160); «А что у тебя, у великого князя Александра, наших израдец дети, князья Ивановы дети Можайского и князя Ивановы дети Шемякина... тебе, великому князю, на наше лихо их не отпушиши никуда...» («докончанье» Івана III з Олександром (1494 р.). — Сб. РІО. — Т. 35. — С. 127); «...Можайского сыну, и Шемячичем... и княгиням их, где похотят на пути целом ударити, и княжне им у себя не велети быти» («пам'ять» послам, що супроводжували дончу Івана III Олену до Вильна (1495 р.). — Там же. — С. 168).

¹⁸ К р о м М. М. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.: Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. — СПб., 1993. — С. 12; К р о м М. М. Меж Русью и Литвой. — М., 1995. — С. 97.

¹⁹ Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 23. — С. 196—197; Разрядная книга 1475—1605 гг. — М., 1977. — Т. 1. — С. 57.

²⁰ Х о р о ш к е в и ч А. Л. Русское государство... — С. 89, 253.

²¹ Такі уявлення були доведені до абсурду О. М. Лазаревським, котрий твердив, що «без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відокремилася від Литви та об'єдналася з Московською державою» (Л а з а р е в с к и й А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1889. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 1).

²² Типографская летопись // ПСРЛ. — Пг., 1921. — Т. 24. — С. 214. Порівн.: Сб. РІО. — Т. 41. — С. 318.

²³ Акты ЗР. — Т. 1. — № 183. — С. 211.

²⁴ Див: Р у с и н а О. В. Із спостережень над «Реестром чернігівських границь» з 20-х років XVI ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі: ЗНТШ). — Львів, 1993. — Т. 225. — С. 293—306.

²⁵ Російський державний архів давніх актів, ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 136—141 зв. (далі: РДАДА).

²⁶ Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссию. — Пг., 1915. — Т. 33. — С. 35. (далі: РИБ).

²⁷ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 8, арк. 150—150 зв., 427—427 зв., 460 зв.; спр. 12, арк. 107—107 зв., 113, 212—212 зв.; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. — М., 1915. — Кн. 21. — С. 399—400. За підрахунками М. М. Крома, після 1500 р. в Литві опинилося понад 20 брянських родин, що переважно репрезентували місцеву боярську верхівку (К р о м М. М. Западнорусские земли... — С. 18; К р о м М. М. Меж Русью и Литвой. — С. 204—205, 233—236).

²⁸ Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 337.

²⁹ Zrównać do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego u Alexandra Przedzcieckiego. — Wilno, 1844. — Т. 2. — Oddz. 2: Akta. — N I. — S. 121. Передрук: Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 7—8. В обоих изданиях документ датирован одинаково: «близько 1520 р.» На нашу думку, його слід віднести до 1528 р., оскільки тогорічне послання Сигізмунда до панів — ради Великого князівства Литовського — у своїй «кіївській» частині перекликається з вимогами киян (див: Документы Московского архива Министерства юстиции. — М., 1897. — Т. 1. — С. 526—527).

³⁰ Сб. РІО. — СПб., 1887. — Т. 59. — С. 579; Там же. — СПб., 1892. — т. 71. — с. 240.

³¹ Щоправда, на початку XVI ст. Олександр Казимирович у переговорах з лівонським магістром називав себе князем Русі та Києва, але це було спровоковано кон'юнктурою момента (Х о р о ш к е в и ч А. Л. Русское государство... — С. 106. — Прим. 160).

³² Книга хожений: Записки русских путешественников XI—XV вв. — М., 1984. — С. 120.

³³ Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. — СПб., 1869. — С. 401.

- ³⁴ Сб. РІО. — Т. 71. — С. 172.
- ³⁵ Памятники дипломатических сношений древней России с государствами иностранными. — СПб., 1851. — Т. I. — Ст. 37.
- ³⁶ Докладніше див.: Руслана О. В. Легенда про виправу Гедиміна на Русь в оцінці В. Б. Антоновича та в пізній історіографії // Академія пам'яті проф. Вол. Антоновича. — К., 1994. — С. 93—99.
- ³⁷ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 91, 130, 148 тощо. Втім, мотив боротьби з татарами наявний вже в короткій редакції білорусько-литовських літописів: у вміщенні тут «Повіті про Поділля» (котре становило об'єкт гострої боротьби між Польщею та Великим князівством Литовським) йдеться про те, що литовці ствердились у цьому регіоні завдяки поразці, завданій ними татарським князькам — «отчимам и дедичам Подольской земли», тож політична тенденція «Повіті» також полягає в обстоюванні законності прав Литви на українські землі.
- ³⁸ Diarusz... — S. 133.
- ³⁹ Akta unij Polski z Litwą 1385—1791 / Wyd. St. Kultury, W L S e m k o w i c z. — Krakow, 1932. — S. 312.
- ⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: Акты ЮЗР). — СПб., 1863. — Т. I. — С. 35. Докладніше про характер повстання див.: Кром. М. М. Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI века: (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // Отечественная история. — 1992. — № 4. — С. 145—154; Кром. М. М. Меж Русью и Литвой. — С. 117—129. Див. також не вражовану дослідником публікацію: Назаренко А. В., Хорошевич А. Л. Неизвестное послание Михаила Глинского // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. — М., 1993. — С. 155—122.
- ⁴¹ Докладніше див.: Руслана О. В. Формування і зміст топоніму «Сіверська земля» // Укр. іст. журн. — 1990. — № 6. — С. 80—87.
- ⁴² Шоправда, в приказном діловодстві XVI—XVII ст. «северские города» (як, наприклад, і «замковые», «рязанские», «украинские», «заозкие») виділялися в окремий округ («страну сиверских градов»; «во область Московского государства, во грады северския»). — РИБ. — СПб., 1891. — Т. 13. — Ст. 226, 569, 639), а поняття «Север», «Северская земля» входили до офіційної термінології. Див.: Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв.: (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). — М., 1937. — С. 3—4.
- ⁴³ Щодо їх особового складу див.: Зимин А. А. Список наместников Русского государства первой половины XVI в. // Археографический ежегодник за 1960 год. — М., 1962. — С. 27—42.
- ⁴⁴ Зимин А. А. Служилые князья в Русском государстве конца XV — первой трети XVI в. // Дворянство и крепостной строй России XVI—XVIII вв. — М., 1975. — С. 42—43; Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в. — М., 1988. — С. 137. Зауважимо, що володіння Шем'ячів та Можайських істотно зросли після 1500 р. — Іван III, виконуючи свою обіцянку, «придал им к тем их городом: князю Семену (Можайскому — О. Р.) Почап, да Мглин, да Дроков, да Попову Гору, князю Василю (Шем'ячу. — О. Р.) Путівль да Радогош». (Ермолинская летопись. — С. 196). Цій інформації суперечить звітка С. Герберштейна про те, що володарем Путівля на початку XVI ст. був якийсь «государ Димитрій» (Герберштайн С. Записки о Московии. — М., 1988. — С. 140—141), особа якого не піддається ідентифікації.
- ⁴⁵ Герберштейн С. Указ. соч. — С. 131.
- ⁴⁶ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1636 р., спр. 6, арк. 137—143; Кастанов С. М., Назаров В. Д., Флоря Б. Н. Хронологический перечень иммунитетных грамот XVI в. // Археографический ежегодник за 1966 г. — М., 1968. — № 1—51; Руслана О. В. Грамоти новгород-сиверскому Спасо-Преображенскому монастырю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 138—152.
- ⁴⁷ Акты ЗР. — Т. 2. — № 204. — С. 368—370.
- ⁴⁸ Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — № 52. — С. 157—158.
- ⁴⁹ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. I. — № 7. — С. 18—19. До речі, цей епізод був досить спорідно інтерпретований П. О. Кулишем: «Печерский монастырь вказував, власне, на постійні пожертви московських государів, а вона (Москва. — О. Р.) перевела справу на сиверські міста, з яких йшла милостыня» в Київ до Пречистої Богородиці: та цар усе ж таки не відмовився від допомоги Печерському монастирю. Грамота 1583 р., визнаючи за ним право на одержання від царя милостині, пояснило численні ходіння ченців до Москви за милостинею... Якщо, з одного боку, Київ вважався «отчиною» московського государя, то, з іншого, на Москву дивилися як на пристановище у церковних потребах. Слова «давние часы», «прежнее предание и обычай» були для печерських ченців ніби нитто, яка не давала їм втратити слід до руської політичної єдності» (Там же. — С. 17—18).
- ⁵⁰ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — Т. I: Литовский период. — С. 83. Варта уваги й позиція К. В. Харламповича, котрий (очевидно, введений в оману джерельною лексикою) відзначав, що Печерський монастир не тільки отримав від московських володарів право на збирання традиційної данини з Новгорода-Сиверського та Стародуба, а й «домігся навіть більшого — певної щорічної милостині» з цих же міст, наданої йому «предками Грзного» (Харлампович К. В. Малоросійське впливання на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. I. — С. 12). Порівн.: Ульяновский В. И. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политиче-

ской истории и источниковедения. — К., 1993. — Ч. 1 — С. 65 (Печерський монастир «мав давні зв'язки з Москвою, традиційно отримуючи царську милостиню й користуючись правом збирання данини в сіверських землях, які належали Росії»).

³¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиою для разбора древних актов (далі: Архив ЮЗР). — К., 1859. — Ч. 1 — Т. 1 — № 1 — С. 1. — Зазначимо, що на підставі цієї грамоти брянський Свенський монастир був підпорядкований Печерській Лаврі у 1681 р. (Петров Н. И. Историко-археологический очерк г. Брянска, Орловской губ., и его отношение к Киеву //Труды Киевской духовной академии. — 1901. — № 1. — С. 26).³²

Пашутко В. Т., Флоря Б. Н., Хорошевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 72, 145; Хорошевич А. Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV — начала XVI в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии средневековья. — М., 1982. — С. 208; Ричка В. М. Про джерела та основні етапи формування церковно-монастирського землеволодіння у Південній Русі (друга половина XI—XVI ст.) // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 7.

³³ Архив ЮЗР. — К., 1883. — Ч. 1. — Т. 6. — № 31. — С. 63—64; № 36. — С. 73 (королівський лист М. Хребтовичу від 22 березня 1581 р. із забороною чинити утиски ченцям і підданим Пустинського монастиря).

³⁴ РДАДА, ф. 124, оп. 1628 р., спр. 1, арк. 38, 45.

³⁵ Там же, оп. 1586, р., спр. 1, арк. 1—3.

³⁶ Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1892. — Кн. 6. — Приложение. — С. 56.

³⁷ Акты ЗР. — Т. 2. — № 48. — С. 59—60. У 1541 р., після повернення Гомельщини до складу Литовської держави, право оршинських священиків на цю медову данину було ще раз підтверджено Сигізмундом I (Там же. — № 208. — С. 373).

³⁸ Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторические источники (по путинским и рильским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология. — 1964. — № 4. — С. 156.

³⁹ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 94—96; Ричка В. М. Про джерела та основні етапи... С. 4—5.

⁴⁰ Це змушує критично поставитися до зауваження Михалона Литвина про те, що «князь московитів отримує щорічно значні прибутики з тих володінь цього (Печерського — О. Р.) монастиря, які відійшли до нього» і «не поспішає повернути їх». Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 102.

⁴¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. 3. — № 21. — С. 32.

⁴² Там же. — № 17. — С. 26.

⁴³ Опись архива Посольского приказа 1673 года. — М., 1990. — Ч. 1 — С. 213.

⁴⁴ ЦНБ НАНУ. — IP, ф. 301, № 595 (П.), арк. 186.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 17. — С. 26.

⁴⁶ Акты ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — № 91. — С. 386—388.

⁴⁷ РДАДА, ф. 124, оп. 1586 р., спр. 1, арк. 4—5.

⁴⁸ Веселовский С. Б. Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. — М.; Л., 1947. — С. 86—87.

⁴⁹ Кром М. М. Меж Русью и Литвой. — С. 223—224.

⁵⁰ Загоровский В. П. История входления Центрального Черноземья в состав Российской государства в XVI веке. — Воронеж, 1991. — С. 77, 81, 110.

⁵¹ Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века. — М., 1967. — С. 130—306.

⁵² Гадаємо, що саме ці путинські «ухожеи» згадуються в духовній грамоті Івана IV (1572 р.), що дійшла до нас у пізній копії: «...Да сыну же моему Ивану даю города северские... и волости, и села тех городов, со всеми северскими и полскими (тобто тими, що находяться в Полі — О. Р.) урожьи и [пути]влскими (прочитання наше — О. Р.) урожеи» (ДДГ, — № 104. — С. 437).

⁵³ Шеламанова Н. Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польши ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 г. — М., 1965. — С. 49).

⁵⁴ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. 1. — С. 722.

⁵⁵ Частково опубліковані: Анпилогов Г. Н. Новые документы... — С. 78—109.

⁵⁶ Шеламанова Н. Б. Состав документов... — С. 49.

⁵⁷ Флетчер Д. О государстве Русском. — СПб., 1905. — С. 12. Сіверський мед купували навіть новгородці ("Купил чашник, старець Макарей, у Ждана, Данилова сына, серпуховитина... меду сіверського 75 пуд; дано 45 руб." (1600 р.). — Греков И. Б. Очерки по истории хозяйства Новгородского Софийского Дома XVI—XVII вв. // Греков И. Б. Избранные труды. — М., 1960. — Т. 3. — С. 95).

⁵⁸ Докладніше див.: Руслана О. В. Тенденції соціально-економічного розвитку Сіверської землі XIV—XV ст. //Історія, історіософія, джерелознавство. — К., 1996. — С. 21—37.

⁵⁹ Базилевич К. В. Указ. соч. — С. 61.

⁶⁰ Хорошевич А. Л. Россия и мировые торговые пути конца XV в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 34, 37; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 114. До речі, про зацікавленість «русинів великого князя московського» у розвитку

- цієї торгівлі ще у 70-ті рр. XV ст. інформували свою метрополію, Геную, кафінські купці (Грушевський М. С. Козаки в 1470-х рр. // ЗНТШ. — 1903. — Кн. 6. — С. 2).
Значення цієї комунікаційної артерії відзначав Р. Гейденштейн (1596 р.): «У Києві є чимало купців, які займаються торгівлею з Москвою. Дуже вигідну торгівлю здійснює Київ по Дніпру й Десні, що впадає в Дніпро за милю від Києва. Тубильці називають її другою половиною Дніпра, така вона глибока» (Сборник матеріалів для історичної топографії Києва і його окрестностей. — К., 1874. — Отд. 2. — № 40. — С. 24).
Акти ЗР. — Т. 2. — № 60. — С. 74; Архів ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 82—83, 96, 112, 595; Архів ЮЗР. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 5. — № 84. — С. 187—189.
Герберштейн С. Указ. соч. — С. 140.
Литвин М. Указ. соч. — С. 100.
- Фехнер М. В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. — М., 1956. — С. 15—16.
- Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. — М., 1962. — С. 407—414.
- Малиновская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX — начале XX в.: Автoref. дисс. ...канд. ист. наук. — К., 1990. — С. 10.
- Милов Л. В. Булгаков М. Б., Гарскова И. М. Тенденции аграрного развития России первой половины XVII ст. — М., 1986. — С. 148—155, 162—164.
- Эрист Н. Л. Путивль и его посад в первой половине XVII-го века // Юбилейный сборник статей студенческого историко-этнографического кружка при имп. университете св. Владимира. — К., 1914. — С. 57—79; Булгаков М. В. Бортничество служилых людей Северской земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV—XVIII веках. — М., 1989. — С. 125—144; Булгаков М. В. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г. Путивля в первой половине XVII в. // Город и горожане России в XVII — первой половине XIX в. — М., 1991. — С. 74—93.
- Балабушевич Т. А. До питання про публікацію джерел з соціально-економічної історії малодосліджених регіонів України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. — К., 1988. — С. 139.
- Там же.
- РДАДА, ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2, арк. 296—306.
- Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дисс... канд. ист. наук. — К., 1987. — С. 43.
- РДАДА, ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2, арк. 307—311.
- Обидві пам'ятки опубліковано: Русіна О. В. Грамоти. — С. 142—152.
- РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1636 р., спр. 6, арк. 137—143.
- Шеламанова Н. Б. Документы государственных межеваний 30—40-х годов XVII в. // Археологический ежегодник за 1971 г. — М., 1972. — С. 170.
- Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен — историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. — М., 1963. — С. 120—133; Анилов Г. Н. Бортные знамена. — С. 151—169; Булгаков М. Б. Бортничество служилых людей. — С. 141—142.
- Труды Курского губернского статистического комитета. — Курск, 1863. — Вып. 1. — С. 562—578; Палладий. Историко-статистическое описание Молчинской Рождество-Богородицкой Печерской мужской Софониевской пустыни. — М., 1895. — С. 14—15; Актовые и летописные материалы о восстании И. И. Болотникова / Публикацию подготовил В. И. Корецкий // Советские архивы. — 1976. — № 5. — С. 57—58. На початку століття списки цих грамот зберігалися в архівах Молчинського монастиря і Молчинської Софоніївської пустині (Лебедев А. С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда (-Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Т. 13). — Харьков, 1902. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 166, 179). Див. також: Памятники южновеликорусского наречия. Конец XVI — начало XVII в. — М., 1990. — № 57. — С. 66—67 (оброхний випис 1601 р.).
- Микашевський И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. — М., 1894. — Ч. I: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в. — С. 132—133. Порівн.; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 119—120.
- Див. Іх вибіркову публікацію: Юшков А. И. Акты XIII—XVIII вв., представленные в Разрядный приказ представителями служилых фамилій после отмены местничества. — М., 1898. — № 131, 201, 226, 227, 238 тощо.